

ւառս նաեւ զՓոքր Հայս և բաժնելով զնա
յառաջին, յերկրորդ և յերրորդ Հայս » :

— Աւասիկ պատասխան Ձեր յուզած
տանն խնդիրներու՝ որոց մասին կասկածե-
լի է ձեր իրաւացի ըլլալն : Իս Ձեզմէ
շատ աւելի հմտալից և կարեւոր քննա-
դատութիւններ կը սպասէի և կը սպա-
սեմ ալ :

Թոյլ տուք, Գերաշնորհ Հայր, որ ըսեմ
թէ գոնէ Ձեր այս քննադատականին մէջ՝
պէտք եղած ուղղամտութիւնն ու լրջու-
թիւնն չէք դրած :

ՏՈՒՐ. Ն. ՏՐԱՊԱՆԵԱՆ

Հ. ՕԳՈՍՏԻՆՈՍ ՃԵՄԵԼԼԻ

ԱՌՈՂՋԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ❀ ❀
❀ ❀ ❀ ԵԿԵԼԵՑԻՆԵՐՈՒ ՄԷՁ

ԱՅՍ վերջին երեսուն տարիներուն
առողջապահական խուզարկութեանց մէջ
կատարուած յառաջդիմութիւնները զըր-
դած են առողջաբանները՝ ուսումնասիրե-
լու նաեւ առողջաբանական տեսակէտով
հասարակաց շէնքերը՝ որոնց մէջ ընկե-
րական շարժում կայ :

Այս քննութենէն՝ որ գործնական թան-
կազին արդիւնքներ տուած է նկատմամբ
հասարակաց շէնքերու առողջաբանական
պայմաններուն, ինչպիսիք են դպրոցներ,
թատրոններ, բանտեր, անկելանոցներ, զի-
նուորանոցներ, սպանդանոցներ, շուկա-
ներ եւն, չէին կրնար խոյս տալ անտա-
րակոյս եկեղեցիները, որոնց մէջ մեր
գործունէութեան այնքան մաս մը կը
դառնայ : Տեղիք չկայ կարծելու՝ թէ այս
ուսումնասիրութիւնը յարգանքէ կը պակ-
սի սրբաւայրին նկատմամբ, ոչ ալ՝ թէ
իր գիտումն ըլլայ հաւատացեալները ե-
կեղեցիներէ հեռացնել : Բոլորովին հակա-
ռակը : Այս կէտին նկատմամբ եպիսկո-
պոսներն ալ մեզի իրենց օրինակը տուած
են, նախապահեաւ միջոցներու կանոններ

հրատարակելով, երբ դեռ առողջաբան-
ներն իրենց ուշադրութիւնը չէին դար-
ձուցած այս շէնքերուն վրայ :

Իս անօգուտ չհամարեցայ վերսկսելու
ուրիշ ջանասէրներէ կատարուած խու-
զարկութիւնները, հաստատելու համար
պարզապէս թէ եկեղեցիները, կամ իրենց
շինուածքին պատճառաւ, կամ մէջը կա-
տարուած պաշտամունքներուն պատճա-
ռաւ, կամ ժողովրդեան խոնուելուն պատ-
ճառաւ, բուն առողջապահական վտանգ
մը կը ներկայացնեն, ինչպէս կը պնդեն
ոմանք : և որոշել թէ որոնք են առողջա-
պահական նախազգուշութիւնները զորս
պէտք է ձեռք առնել :

Ամէն մարդ կը հասկնայ թէ ինչ կարե-
ւորութիւն ունի այս աշխատութիւնը :

Եկեղեցին մեր ժողովրդեան համար այն
տեղն է ուր ամենէն աւելի յաճախ կը
հաւաքուի : Մեր ընկերական կեանքին
կարեւոր մաս մը եկեղեցւոյն մէջ կ'անցնի,
հարկաւոր է ուրեմն հաւատացելոց ա-
ռողջապահական նոյն ապահովութիւնը
տալ, ինչ որ կ'ընծայեն հասարակաց միւս
շէնքերը, և այսու գործակցիլ ընկերային
առողջապահութեան պաշտպանութեան ,
որ այսօրուան օրս, ինչպէս որ կը սով-
րեցնէ գիտութիւնը, մեծ պարտք մըն է,
մասնաւորապէս վարակող հիւանդութեանց
պարագային : Եւ միանգամայն արգիւել
որ հաւատացեալները չհեռանան մեր եկե-
ղեցիներէն, պատրուակ բռնելով թէ առող-
ջութեան վտանգ կայ :

Հոս կրնանք կրկնել այն բանը ինչ որ
Գերապայծառ Ֆրանչեսքինի, Ֆրանչի եւ
պիսկոպոսը, կը գրէր քանի մը տարի
յառաջ, երբ եկեղեցիներու մաքրութեան
նկատմամբ քանի մը կանոններ հրատա-
րակեց. « Իրաւացի կը գտնենք՝ որ քա-
հանները, մանաւանդ առնել որ հոգւոց
խնամքն ունին, արդի գիտութեանց ճշ-
մարիտ և ապահով միջոցներուն հետեւին,
որպէս զի ժողովրդեան մտքէն փարատեն
հնցած և անիմաստ նախապաշարութիւնները,
և հաստատելու համար ինչ ինչ միջոց-
ներու գործածութիւնը, որոնք գիտու-

թեան նոր յառաջագիմութեանց համեմատ օգտակար կամ կարելոր են հասարակաց բարեկեցութեան և ժողովրդեան առողջապահութեան համար »:

Նոյն բանը կը յայտնէր նաեւ Ռէնճիոյ Էմիլիայի եպիսկոպոսը երբ կը գրէր. « Բնական բարիքներէն ամենէն մեծը, զորս մարդը կը վայելէ երկրիս վրայ, մարմնոյ առողջութիւնն է և կենաց պահպանութիւնը: Պէտք է ուրեմն առողջապահութեան սովորացուցած բոլոր միջոցները գործածել՝ մարմնոյ հիւանդութիւններէն ազատ մնալու համար: Աստուածային Փրկիչը երկրիս վրայէն անցաւ ամենուն բարիք ընելով, և տալով առողջութիւն անոնց որոնք զայն կորսնցուցեր էին »:

Իմ խուզարկութիւններուս նպատակը չէ՛ լուծել այն բոլոր խնդիրները՝ զորս առողջարան մը կրնայ դիտել եկեղեցւոյ մը մէջ, այլ միայն ամենէն կարեւորները: Իսկ նկատմամբ միւս խնդիրներուն, զորս ես անձամբ չկրցայ ընել, պիտի յիշատակեմ անշուշտ այն արդիւնքները, զորս խնդրին տեղեակները ձեռք բերած են:

Առողջարանական տեսակէտով եկեղեցիները ուսումնասիրելուն մէջ պէտք ենք մեր ուշադրութիւնը հետեւեալ կէտերուն վրայ դարձնել.

1. Հովանարութեան և ջեռուցման վիճակը:
2. Կարելիութիւնը որ եկեղեցին կրնայ վարակող հիւանդութեանց միջնորդ մ'ըլլալ: Եւ այս պարագային պէտք ենք մեր ուշադրութիւնը դարձնել սալարկի վիճակին և անոր մաքրութեան պակասաւոր մանրամասնութեանց վրայ. կահաւորման թերութեանց վրայ (խոստովանարանք, օրհնած ջրի ամաններ) ևն:
3. Վերջապէս առողջարանը պէտք է

ընէ՝ թէ որոնք են առողջարանական այն կանոնները որոնք եկեղեցիներու բանաւոր և հաւասարակշիռ կարգաւորութեան մը մէջ պէտք է տիրեն, որպէս զի համապատասխանեն այն նախապահեաւ զգուշութեանց, որ այսօրուան օրս՝ վարակող հիւանդութիւններէն պաշտպանուելու համար՝ բոլոր քաղաքակիրթ ազգերու մէջ կանոններ եղած են:

*

Հովանարութեան և ջեռուցման խնդիրները ամենէն աւելի կարեւորներն են քան որչափ որ չեն երեւիր առաջին տեսութեամբ:

Վաղուց արդէն առողջարանները ըզրադած են այս խնդիրներով:

Արդէն 1901ին ֆիլէր¹ ուշադրութեան կ'առնէր եկեղեցիներու ջեռուցման կարեւորութիւնը, և խորհուրդ կու տար՝ թէ անընդհատ ջերմութիւն մը աւելի պատշաճ էր քան ընդհատաձեռ:

Նոյն կարեւորութիւնը կը հաստատուէր նաեւ անանուն յօդուածի մը մէջ՝ հրատարակուած նոյն տարին²:

Ջեռուցման խնդիրը քանի մը տարի վերջ ձեռք առաւ Ռայեստրի³, որ ուշադրութեան կ'առնէր թէ ետեւէ են Լոնտրայի եկեղեցիներուն մէջ մտցնելու այն ամէնը, ինչ որ կրնար ախորժելի ընել եկեղեցւոյ մէջ յարաճախութիւնը. որով, կ'ըսէ նա « Աստուծոյ տան գրեթէ ծանուցում մը կ'ըլլայ »: Ջեռուցումը Լոնտրայի եկեղեցիներուն մէջ աւելի տաք ջուրով է կամ շոգիով: Ասկէ զատ այս եկեղեցիներուն մէջ գեղեցկագիտական խնդիրն ալ լուծած են, խողովակները հանճարեղ կերպով տեղաւորելով:

Դիտ աւելի վերջ նոյն խնդիրը ձեռք առաւ Ռիլի⁴, որ կ'ըսէր թէ ջեռուց-

1. Ueber die Einrichtung von Kirchenheizungen, Gesundheits Ingenieur, 1901.

2. The Ventilation of Churches, The Journal of the Med. Associat., 1891.

3. Londoner Reiseindrücke in Dezember, Gesundheits Ingenieur, 1896.

4. Rietschel. Die Auswahl des Ventilations System fur Schulen, Theater, Kirchen u. s. w. Hygienische Rundschau, Berlin 1897.

ման խնդիրին լուծումը շատ աւելի դժուարին է քան ինչ որ չերեւնար առաջին տեսութեամբ և բուն եկեղեցիներու ճարտարապետութեան մասնաւոր ձեւին պատճառաւ, իրենց ծանօթ բարձրութեան և դիրութեամբ օդոյ հոսանքներ կազմուելու հնարաւորութեան պատճառաւ: Ինք կը յաջողէր քանի մը ճիշդ կանոններ տալ որոնք պէտք էին ջնոցումը կանոնաւորել հաւատացելոց եկեղեցին հաւաքուելէն յառաջ և վերջ:

Ջնոցման և հովահարութեան անբաւականութիւնը աւելի ուշ ուշադրութեան առաւ նաեւ Ռէմլինկէր¹:

Ինչպէս այս հեղինակը կը դիտէ, եկեղեցիին մէջ պաշտամունքի մը ժամանակ ուր բազմաթիւ հաւատացեալներ ներկայ ըլլան, տրամադրելի օդոյ քանակը շատ աւելի նուազ է քան որչափ որ չերեւիր առաջին տեսութեամբ:

Անշուշտ եկեղեցիներուն մէջ շատ աւելի մաքուր մթնոլորտ մը կը տիրէ քան հասարակաց միւս շէնքերուն. օրինակի համար Թատրոնները, որոնց մէջ օդի փոփոխութիւնը դեռ աւելի մեծ դժուարութեանց կը բաղիւի, ինչպէս շատ աղէկ ցցուցած է վլայիւ, որ իրաւապէս կ'ըսէ թէ այս տեսակէտով Թատրոնները կատարեալ մատաններ են:

Այսու հանդերձ թէ եկեղեցիներուն մէջ ալ դժուարաւ շնչելի մթնոլորտ մը կրնայ կազմուիլ, շատ իսկ կը ցուցնեն յաճախ կրկնուած դէպքերը այն անձանց որ կը մարին, որ գէշ կը զգան, և այս դէպքերը կը ներկայացնեն ածխային թթուութի սկզբնական թունաւորման երեւոյթներ:

Այս բանն հասկանալի կը դառնայ՝ երբ նկատենք որ բազմութեամբ լեցուն եկեղեցւոյ մը մէջ մենք շատ հեռու ենք օդոյ այն 30-40 խորանարդ մէտրը ունենալէ, զորս, ըստ Մորէնի, բազմութեամբ լեցուն տեղերու մէջ ամէն անհատ պէտք է իր սրամադրութեան տակ ունենայ, եւ

իրօք ալ բոլորովին անօգուտ է՝ եթէ անհատին գլխուն վերեւ 20, 30, 40 մետրէն աւելի բարձրութեամբ օդոյ սիւն մ'ըլլայ, ինչպէս է մեծաւ մասամբ մեր եկեղեցիներուն մէջ: Առողջաբանական քաջաւանութիւններ մը համեմատ, բոլոր այս օդը ոչինչ է մակերեւութի օդին իրական անբաւականութեան քով: Եւ իրօք ալ մարդ մը կրնայ անշնչացած մննել ջրհորի մը մէջ, ունենալով հանդերձ իր գրկուն վերեւ օդի նոյնչափ մեղր սիւն մը:

Արդ այս բանիս դարմանը նոյն իսկ իրաց վիճակը մեզի կը սովորեցնէ: Այսինքն հարկ է որ օդոյ խորանարդին անբաւականութեան դէմ կռուելու համար, օդոյ պէտք եղած նորոգութեան միջոցը փնտրուի, ինչ որ կրնայ ստացուիլ պատուահաններու և դռներու բնական միջոցներով: Նորոգութիւնը սակայն պէտք է շատ արագ ըլլայ, մեծ ուշադրութեամբ պէտք է կատարուի և կանոնաւորուի, խոյս տալու համար ուրիշ անպատեհութիւններէ, երբ մանաւանդ եղանակը անգութ է. ամէն պարագայի մէջ այս բանս պէտք է մասնաւոր ուսումնասիրութեան և խնամոց առարկայ ըլլայ բոլոր անոնց որ կը հսկեն եկեղեցիներուն վրայ, այնպէս որ օդոյ կանոնաւոր և շարունակեալ նորոգութիւն մը տեղի ունենայ, ըստ բազմութեան հաւատացելոց:

Շատ անգամ սակայն այս ճանապարհը բացարձակապէս անբաւական է եկեղեցիներու ճարտարապետական կազմութեան պատճառաւ: Խնամով ամրափակուած դռներու նուազութիւնը, պատուհաններու բարձրութիւնը, նկատելով մանաւանդ որ ասոնք շատ անգամ անշարժ ապակիներով զտրուած են, այնպէս կ'ընեն որ բնական հովահարութիւնը բոլորովին անկարելի կամ գէթ շատ դժուարին կը դառնայ: Եւ այն ատեն կարեւոր է եկեղեցիներուն մէջ դնել արուեստական հովահարութեան պահանջուած գործիքները, զորս այսօրուան օրս, շնորհիւ ելեկարութեան տարածուելուն, կարելի է ամէն տեղ հայթհայթել և ամենաշնչին ծախքերով:

1. Les Églises au point de vue de l'Hygiène, Revue d'Hygiène, 1900.

Հովհաննէսը ինչպէս չէր կարելի ունենալ իր անհատական հարցերը լինչպէս կը դիտէ Ռեյնիկէր¹, օգոյ այն անագին զանազան ուր քանտուած է եկեղեցիներու թանձր որմերուն մէջ, դժուարաւ հաւասարակշռութեան մէջ կը դրուի շրջապատի բարեխառնութեան հետ: Այս բանս սակայն միայն մեծ կաթողիկէներու համար կը զօրէ, որոնք ամառ աւելի զով և ձմեռ աւելի տաք են արտաքին շրջապատի օդէն: Խնդիրը կը փոխուի այն եկեղեցիներուն համար՝ որ մեր կաթողիկէներու ճարտարապետական մեծավայելուչ շինութեան շուրջն: Եւ այն ատեն, ինչպէս կը գրեն վերը յիշուած հեղինակները, շինութեան ինչ ինչ երկրներու մէջ պարտաւորեալ կը դառնայ ձմեռ եղանակին:

Բայց շինութեան եղանակը բնութեան մէջ մեծ խոհմտութիւն պէտք է: Ամէն բանէ յառաջ յայտնի է թէ տաք օդով շինութեան բացարձակապէս շինելու է: Որովհետեւ օդոյ այն սիւնը որ շինութեան ամէն կողմերէն կը բարձրանայ, յառաջ կը բերէ նաեւ ցուրտ օդի սիւներ որ հակառակ ուղղութիւն մը կը բռնեն: Այսպէս տաք օդը անհաւասար և անկանոն կերպով կը տարածուի այնքան որ մինչդեռ զայն փոխադրել (զոլարերի) մօտերը մարդ կը խեղդուի, քանի մը քալ անդին կը սառնի:

Շինութեան ամենէն պատշաճ կերպը շոգիովն է, որ համեմատութեամբ նաեւ նուազ ծախքի դուռ է, երբ մանաւանդ ընդարձակ է տաքացուիլը տեղը: Մեծ զգուշութիւն պէտք է նաեւ գործիքները գետեղելուն մէջ, դնելով հոն ուր ամենէն աւելի օգտակարն է:

Եզրակացութիւն. անպատեհութիւնները՝ որոնք կը նային հովհաննէսը ինչպէս շինութեան, առողջարանական տեսակէտէն ամենածանր չլլալով հանդերձ, մեր ուշադրութիւնը կը գրաւեն: Ոչ շատ մեծ ծախքով մը կրնանք անոնց առջեւ առ-

նել: Ասով կը վերցուի նաեւ պատճառ անոնց համար որոնք եկեղեցի չեն յանախեր, պատրուակ բերելով որ հոն օդը ցուրտ է կամ չի շնչուիր:

*

Եկեղեցին կրնայ վարակող հիւանդութեանց փոխանցման միջոց մ'ըլլալ:

Մեր ուշադրութիւնը հոս կը դառնայ սալարկին վիճակին վրայ, խոտովանաւորանքներուն վրայ, և այնքան վիճուած օրհնած ջրին վրայ:

Ուսումնասիրենք այս զանազան խնդիրները:

Առողջարանը երբ որոշեալ շրջապատի մը առողջարանական պայմանները պիտի բնէ, կը սկսի որոշել թէ փոշիի ոյքան մանրամաղ կայ նոյն շրջապատին մէջ:

Յայտնի է թէ օդոյ մէջ եղած փոշին օդոյ հետ կրնայ թափանցել թոքերուն մէջ և հասնիլ մինչեւ թոքային փորոքները: Այս կերպով կրնան հասնիլ թոքերուն այն վնասակար մանրէներ որ միշտ կը զանուիլ օդային փոշիին հաստատուն մասերուն մէջ: Եւ հասկցուի թէ այս կերպով ինչպէս կրնան հասնիլ թոքին մէջ տնդի և այտուցներու և ուրիշ ոչ նուազ վտանգաւոր հիւանդութեանց սերմերը:

Ֆիւկէի, Գէօրգիէի, Վայսսէլաուի, Նայսէի, Բիւխնէի, Փաուլի մանրէարանական զննութիւնները վնասական կերպով ցոյցեր են այս կարեւորութիւնը:

Բայց որովհետեւ զանազան պատճառներ օդային մանրամաղին ուսումնասիրութիւնը անկարելի կ'ընեն, և որովհետեւ վերլուծութիւնը վերջը վերջը ապացուցիք է թէ օդային մանրամաղը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ գետնին, կահկարասիներուն և անօթներուն վրայ իշած փոշին, անոր համար առողջարանները, օդային մանրամաղն ուսումնասիրելու համար ուրիշ միջոց չեն գտած, բայց եթէ քննել գետնին և ուրիշ կահկարասիաց վրայ իշած փոշին:

Հետեւելով այս ուղղութեան, առողջարանները ետեւէ եղած են ուսումնասիրելու

1. Տես նախորդ էջի ծանօթութեան մէջ:

մանրէներու քանակը բնականա՞ծ տեղերու մէջ, և մասնաւորապէս այն տեղերուն որ եղած են հաւաքական բնակութեանց կամ հասարակաց համար:

Իրօք ալ, ինչպէս կը դիտէ Լրացիանի¹, հասարակաց տեղերու մէջ, ուր միշտ կամ որոշեալ օրերու մէջ բազմութիւն մը կը խոնուի, շրջապատի օդին մեծ շարժում կայ, որ բնականաբար մանրամաղը կը յուզէ և կը դիւրացնէ անոր մուտքը թոքերուն մէջ շնչուած օդին հետ:

Ինչպէս մէջ կը բերէ նոյն հեղինակը, արդէն 1883էն ի վեր Լալէր², շատ տարբական խուզարկութիւններով, գրատան մը փոշիին մէջ միջրոպներու ձեւացումներ գտած է. և ցուցուեցաւ որ այն փոշին մեծապէս փնասակար էր այն անձանց ուրոնք նոյն գրատունը կարգաւորելու կ'աշխատէին:

Թուրքիան³ 1890ին ուսումնասիրեց բնակութեանց օդին և փոշիին մէջ մանրէներու քանակը և փնտոնեց անոնց մէջ կարկամութեան (tetano) սերմերը:

Յետոյ Մարտե Լուսումնասիրեց զինուորանոցներու սենեակները: Փետրուար 1893ին նեխաշունչ աղետապի մը համաճարակին մէջ, որ ընկած էր հեծելավարժութեան մը դպրոցի ձիերուն մէջ, նոյն հիւանդութեան սերմերը գտաւ ձիերու հանած փոշիին մէջ: Թապինարի պատուաստելով կրտսեղինաց զործատունի մը փոշին ճազարներու ներքնաթաղանթին մէջ, իբր արդիւնք ունեցաւ անոնց մեծ մասին մահը, կէսը աղետապէ կէսն ալ թաղանթատապէ:

Մածծա 1897ին ուսումնասիրեց սրճարաններու փոշին, մասնաւորապէս անոր մէջ այտուցի սերմերը գտնելու համար, և ոչ միայն այտուցի այլ նաեւ ախտածնական սերմեր գտաւ: Նոյն տեսակ խուզարկութիւններ ըրին նորերս Թիբէլի և Ֆէր-

րարի պարսաբահներու փոշիներուն մէջ, և հոն գտան ախտածնութեան մանրէներու անթիւ ձեւացումներ:

Վերջերս Կրացիանի ուսումնասիրեց փատուալի եկեղեցիներու փոշին, և գտաւ որ անի շատհարուստ է մանրէներու ձեւացումներով. այսինքն կը պարունակէ՝ յատակի փոշին 326,000 առ հ. խ. երբ ազարիկոնի մէջ կը զարգացուի, և 1,630,000 առ հ. խ. երբ սառույցի մէջ կը զարգացուին: Առոնց մէջ կան նաեւ ախտածիններ: Ազոթարաններու փոշին գետնի փոշիէն աւելի հարուստ է սերմերով, որովհետեւ միջին հաշուով կը պարունակէ 506,000 առ հ. խ. երբ ազարիկոնի մէջ կը զարգացուի, և 3,092,000 երբ սառույցի մէջ կը զարգացուի:

Այս քննութիւններն են վերստին ձեռք առի, շատ աւելի ընդարձակելով զանոնք. որովհետեւ այս ուրիշներուս մէջ առիթն ունեցալ ուսումնասիրելու վերին իտալիոյ շատ եկեղեցիներու փոշին՝ զորս շատ քաղաքավարութեամբ զրկեցին ինձ իմ համարուեստներս, հաւաքելով այն կերպով զոր քիչ վերջ պիտի ըսեմ:

Իմ քննած եկեղեցիներուս թիւը երեսունի կը հասնի, որոնց ասունները կը զգուշանամ նշանակելու, բաղադրութիւններէ խոյս տալու համար:

Եկեղեցիներու փոշին հաւաքուած է անարգասաւոր զործիներով, ինծմէ, իմ համարուեստներէս, կամ մասնաւոր անձինքներէ:

Փոշին չորս այլեւայլ կէտերու վրայ հաւաքուած է. երկուքը այն կէտերէն ուր քիչ բազմութիւն կ'երթայ, ինչպէս ժամատուն, կողմնակի մատուռներ, մկրտարան. երկուք ալ այն կէտերէն ուր շատ բազմութիւն կ'երթայ, ինչպէս աղօթարաններու միջոցը և դասը:

Չանց կ'ընեմ մէջ բերել խոշորացոյ-

1. Sul contenuto batterico della polvere delle chiese e del sudiciume dei confessionali, Giornale della Rea e Società d'igiene, 1907.

2. Influence des poussières des bibliothèques. Gaz. hebdom. des sc. méd. Bordeaux, 1883.

3. Ricerche sui germi dell'aria e della polvere dei luoghi abitati, Giorn. R. Soc. Igiene, 1890.

ցով քննութեան արդիւնները և մէջ կը բերեմ միայն մանրէաբանական զննութեան արդիւնները¹։

Քննած եկեղեցիներս՝ ընդունած արդեանցս համեմատ չորս դասի բաժնած են։ Զաղաքի եկեղեցիներ ուր շատ քաղմութիւն կ'երթայ, քաղաքի եկեղեցիներ ուր քիչ քաղմութիւն կ'երթայ, գիւղի եկեղեցիներ ուր շատ քաղմութիւն կ'երթայ, գիւղի եկեղեցիներ ուր քիչ քաղմութիւն կ'երթայ։

Ձանազան ձեւերը զանազան ալ կերպով միացած էին. այնպէս որ մերթ մէկ և մերթ միւս ձեւերը կը յաղթէին։

Յետոյ անցայ սալարկի փոշին փորձի կենդանիներուն մէջ պատուաստելու։

Եւ գործողութիւնը հետեւեալ կերպով կ'ընէի։ Կրակահոսիի գործածած մեթաղին հետեւելով, կը դնէի քիչ մը փոշի տաս հարիւրորդամասո խորանարդ թորեալ և թիւրեղացեալ ջուրի մէջ։ Յետ քիչ մը յուզելու, կը թողուի որ թանձր նիւթերը յատակը նստին. կը զտէի և այսպէս վերին մասը կը ներարկէի շատ մեծ ասեղի մը միջոցաւ։ Պատուաստը կ'ընէի կամ կողին ներքին կողմը, կամ որովայնին մէջ, միշտ մորթին տակ։ Իբր կենդանի կը գործածէի ճազարը կամ ճերմակ խուրդը։ Եւ այն հիւանդութենէն՝ որով կը մեռնէին կենդանիները, կրցայ զտնել թէ ինչ տեսակ ֆնասակար սերմեր կը պարունակէր փոշին։ Իսկ քանի մը անասուններուն մեռնելուն պատճառը չկրցայ որոշել։

Այս դէպքերը առիթ կու տան ընդհանուր դիտողութեանց, զորս լաւ է ուշադրութեան առնել։ Ամէն բանէ յառաջ եւ կեղեցիներու սալարկին փոշիին մէջ միջրոպներու ձեւաւորման թիւր շատ աւելի նուազ է քան հասարակաց ճամբաներուն, ոչ միայն քաղաքներուն՝ այլ նաեւ գիւղերուն և ամաններուն։ Ասոնց մէջ, ինչպէս գիտենք, ամենէն նուազը 11,000,000 և ամենէն շատը 200,000,000 և նաեւ 300-400,000,000 է։ Նուազ է նաեւ եւ

կեղեցիներու սալարկին փոշիներուն ախտածնութիւնը, որովհետեւ 60-70-80 առ հարիւր մահուան հանդէպ, զոր կը ներկայացնեն փողոցներու փոշիով պատուաստուած կենդանիները, եւ 45 առ հարիւր և կրացիանոս 40 առ հարիւր ունեցաւ եւ կեղեցիներու սալարկին փոշիներով։

Եթէ այս փոշին պարունակած մանրէներու քանակը բաղդատենք սրճարաններու փոշիին պարունակած մանրէներու քանակին հետ, կը տեսնենք որ համեմատութիւնը դարձեալ նպաստաւոր է եկեղեցիներուն, որովհետեւ Մածձա քննելով թորինի 5 սրճարաններու աթոռներու փոշին, իւրաքանչիւր կրամ փոշիի մէջ գրեթէ 2,000,000 սերմեր։ Եթէ բաղդատենք եկեղեցիները ուրիշ գոց շրջապատներու հետ, կը տեսնենք որ սալարկի փոշիին պարունակած մանրէներու քանակութեան կողմանէ, եկեղեցիները միջին տեղը կը զբաւեն ընդմէջ անկեւանոցներու, սրճարաններու, թատրոններու պարսաբաններու և զարդոցներու ու զինուորանոցներու։

Ինծի կարելոր էր բաղդատութիւնը ընել զանազան տեսակ սալարկումներու մէջ, և ըրի հետեւեալ կերպով։ Կը ժողվէի սալարկի մէկ քառակուսի մետրի փոշին եկեղեցիին չորս զանազան կէտերէ։ Յետոյ խնամքով ի միասին խառնելով այս չորս նմոշները, խորանարդ հարիւրորդամասո մը կը վերցնէի, զոր կը զարգացնէի վերոյիշեալ եղանակով։

Յիշելու է որ ամէնքն ալ քաղաքի եւ կեղեցիներու կը պատկանին, որոնք հասարակապէս յաճախուած են։

Կը շարունակուի

1. Հիգիենական այս տեղ յառաջ կը բերէ ցուցանիքը,